पठतु संस्कृतम्

कोविद:

नवम-पाठः

सूक्तिः

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

भगवद्गीता ६.५.

पदविभागः

उद्धरेत्, आत्मना, आत्मानम्, न, आत्मानम्, अवसादयेत्

सन्धिः

उद्धरेत् + आत्मना - जश्त्वम्
आत्मना + आत्मानम् - सवर्णदीर्घः
न + आत्मानाम् - सवर्णदीर्घः

अन्वयः

आत्मना आत्मानाम् उद्धरेत्, न आत्मानाम् अवसादयेत् ।

सूक्तिः

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

भगवद्गीता ३.५.

तात्पर्यम्

स्वप्रयत्नेन स्वस्य अभिवृद्ध्यर्थं प्रयत्नः कर्तव्यः । स्वस्य हानिकराणि कर्माणि न कुर्यात् ।

व्याकरणांशाः & प्रतिपदार्थः

उद्धरेत्	- उत् + धृ धातुः विधिलिङ्-लकारः प्र. ए.	उपरि नयेत्
आत्मना	- न. पुं. तृ. ए.	स्वेन
आत्मानम्	- न. पुं. द्वि. ए.	स्वम्
न	- अव्ययम्	
आत्मानम्	- न. पुं. द्वि. ए.	स्वम्
अवसादयेत्	- अव + सद् + विधिलिङ्-लकारः प्र. ए.	नाशयेत्

सुभाषितम् - १

मरणं प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः ।
क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसन् यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ ।।

रघुवंशम् ८.८७

पदविभाग:

मरणम्, प्रकृतिः, शरीरिणाम्, विकृतिः, जीवितम्, उच्यते, बुधैः,
क्षणम्, अपि, अवतिष्ठते, श्वसन्, यदि, जन्तुः, ननु, लाभवान् असौ

सन्धिः

विकृतिः + जीवितम् - विसर्ग-रेफः
अपि + अवतिष्ठते - यण्
जन्तुः + ननु - विसर्ग-रेफः

सुभाषितम् - १

वाक्यविश्लेषणम्

क्रिया - उच्यते, अवतिष्ठते, (भवति)

प्रथमा - मरणम्, जीवितम्, लाभवान्, श्वसन्, प्रकृतिः, विकृतिः, जन्तुः असौ

द्वितीया - क्षणम्

तृतीया - बुधैः

षष्ठी - शरीरिणाम्

अव्ययम् - यदि, अपि, ननु

सुभाषितम् - १

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रिया	- उच्यते	- कथ्यते/गद्यते
कैः उच्यते ?	- बुधैः	- पण्डितैः
का उच्यते ?	- प्रकृतिः	- वृत्तिः/ स्वभावः
किं प्रकृतिः ?	- मरणम्	- जीवितान्तम्
केषां मरणम् ?	- शरीरिणाम्	- देहिनाम्
पुनः कः उच्यते ?	- विकृतिः	- विकारः
किं विकृतिः ?	- जीवितम्	- जीवनम्
केषां जीवनम् ?	- शरीरिणाम्	- देहिनाम्

सुभाषितम् - १

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रिया	- अवतिष्ठते	
कः अवतिष्ठते ?	- जन्तुः	प्राणी
कीदृशः सन् ?	- श्वसन्	जीवन्
कियत् श्वसन् ?	- क्षणम्	अत्यल्पकालम्

क्रिया	- (भवति)	
कः भवति ?	- असौ	- तादृशः श्वसन् जन्तुः
कीदृशः असौ?	- लाभवान्	- योगवान्

सुभाषितम् - १

अन्वय:

शरीरिणां मरणं प्रकृतिः, जीवितं विकृतिः (इति) बुधैः उच्यते । अतः यदि जन्तुः क्षणम् अपि श्वसन् अवतिष्ठते तर्हि असौ ननु लाभवान् (भवति) ।

तात्पर्यम्

सर्वेषां प्राणिनां मरणं स्वभावसिद्धम्। तत् परिहर्तुं केनापि न शक्यते । जातस्य मरणं निश्चितम् एव । किन्तु जीवनं न निश्चितम् । तत् आकस्मिकं, न तु स्वभावसिद्धम् । अद्यैव जीवनं समाप्तं स्यात्, अथवा श्वः । जीवितस्य पुरुषस्य मरणं भवत्येव । किन्तु मृतस्य पुनः जीवतं भविष्यति इत्यत्र न निश्चयः । अतः क्षणकालमपि जीवः यदि देहे तिष्ठति तर्हि तदेव प्राणिनां महालाभः । किञ्च, मरणेऽपि शोकः न कार्यः । यतः मरणं प्राणिनां स्वाभाविकम् । यावज्जीवं सन्तोषेण जीवेत् । यतः दुर्लभं जीवनम् अस्माभिः प्राप्तम् अस्ति ।

सुभाषितम् - १

व्याकरणांशा:

मरणम् - अ. नपुं. प्र. ए.
प्रकृतिः - इ. स्त्री. प्र. ए.
शरीरिणाम् - न. पुं. ष. ब
उच्यते - ब्रू धातुः परस्मैपदी कर्मणि लट्-लकार: प्र. ए.
बुधैः - अ. पुं. तृ. ब.
क्षणम् - अ. नपुं. द्वि. ए.
अपि - अव्ययम्
अवतिष्ठते - अव् + स्था धातु: आत्मनेपदी लट्-लकार: प्र. ए.
श्वसन् - त. पुं. प्र. ए.
यदि - अव्ययम्
जन्तुः - उ. पुं. प्र. ए.
ननु - अव्ययम्
लाभवान् - त. पुं. प्र. ए.
असौ - स. पुं. प्र. ए.

सुभाषितम् - २

अनेकशास्त्रं बहु वेदितव्यम् अल्पश्च कालो बहवश्च विघ्नाः ।
यत्सारभूतं तदुपासितव्यं हंसो यथा क्षीरमिवाम्बुमध्यात् ॥

पदविभाग:

अनेकशास्त्रम्, बहु, वेदितव्यम् , अल्पः , च , कालः , बहवः , च , विघ्नाः
यत्, सारभूतम् , तत् , उपासितव्यम् , हंसः , यथा , क्षीरम् ,
इव, अम्बुमध्यात्

सन्धिः

अल्पः + च - विसर्गस्यसकारः, श्चुत्व सन्धिः
कालः + बहवः - विसर्ग-उकारः, गुणसन्धिः
बहवः + च - विसर्ग-सकारः, श्चुत्वसन्धिः
तत् + उपासितव्यम् - जश्त्वम्
हंसः + यथा - विसर्ग-उकारः, गुणसन्धिः
इव + अम्बुमध्यात् - सवर्णदीर्घ:

सुभाषितम् - २

वाक्यविश्लेषणम्

क्रियापदम् - अस्ति , सन्ति
प्रथमा - अनेकशास्त्रम्, बहु, वेदितव्यम्, अल्पः, काल;, बहवः,
विघ्नाः, सारभूतम्, उपासितव्यम्, हंसः, यत्, तत्
द्वितीया - क्षीरम्
पञ्चमी - अम्बुमध्यात्
अव्ययम् - च, यथा, इव

सुभाषितम् - २

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रियापदम्	- अस्ति -	वर्तते
किम् अस्ति ?	- अनेकशास्त्रम्	अनेकानि शास्त्राणि विद्यन्ते
पुनः किम् अस्ति?	- वेदितव्यम्	ज्ञातव्यम्/ अध्येतव्यम्
कियत् वेदितव्यम् ?	- बहु	अधिकम्
पुनः कः अस्ति ?	- कालः	जीवनसमयः
कियान् कालः ?	- अल्पः	स्वल्पः / न अधिकः
पुनः के सन्ति ?	- विघ्नाः	बाधाः
कियन्तः सन्ति ?	- बहवः	अधिकाः

सुभाषितम् - २

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

पुनः किम् अस्ति ?	- तत् उपासितव्यम्	अदः सेवनीयम्
किम् उपासितव्यम् ?	- यत् सारभूतम्	यत् सारवत्/यत् श्रेष्ठम्
कथम् इव उपासितव्यम् ?	- यथा हंसः क्षीरम् इव	यथा हंसः दुग्धं स्वीकरोति तथा
कस्मात् ?	- अम्बुमध्यात्	जलस्य मध्यभागात्

सुभाषितम् - २

अन्वय:

अनेकशास्त्रम् (अस्ति) । बहु वेदितव्यम् (अस्ति) ।
कालः च अल्पः (अस्ति) । विघ्नाः च बहवः (सन्ति) । यत् सारभूतं, तत् उपासितव्यम्, यथा हंसः अम्बुमध्यात् क्षीरम् इव ।

तात्पर्यम्

जातेन मनुष्येण बहूनां शास्त्राणां विषये यावत् शक्यते तावत् अध्येतव्यम् । तद्विषये विलम्बः न करणीयः । यतः कालः बहु अल्पः ।
अपि च सत्कार्याणां विघ्नाः अपि बहवः भवन्ति । यथा केनचित् कविना उक्तं – 'क्षणशः विद्यां साधयेत्' इति, तथैव कृत्वा शास्त्राध्ययनसमये अपि सारभूतम्, अतिप्रधानम् एव ज्ञातुम् अधिकः प्रयत्नः करणीयः । जलेन मिश्रितं क्षीरम् एकस्मिन् पात्रे अस्ति चेदपि हंसः यथा क्षीरमेव स्वीकरोति, तथा अध्ययनसमये अनुपयुक्त: अप्रधानः वा भागः परित्यक्तव्यः ।

सुभाषितम् - २

व्याकरणांशा:

अनेकशास्त्रम्	- अ. न. प्र. ए.
बहु	- उ. न. प्र. ए.
वेदितव्यम्	- अ. न. प्र. ए.
अल्पः	- अ. पु. प्र. ए.
च	- अव्ययम्
कालः	- अ. पु. प्र. ए.
बहवः	- उ. पु. प्र. ब.
च	- अव्ययम्
विघ्नाः	- अ. पु. प्र. ब.

सुभाषितम् - २

व्याकरणांशा:

यत् - अ. न. प्र. ए.
सारभूतम् - अ. न. प्र. ए.
तत् - अ. न. प्र. ए.
उपासितव्यम् - अ. न. प्र. ए.
हंसः - अ. पु. प्र. ए.
यथा - अव्ययम्
क्षीरम् - अ. न. द्वि. ए.
इव - अव्ययम्
अम्बुमध्यात् - अ. पु. प. ए.

काव्य-कथा - नैषधीयचरितम्

दमयन्त्याः पिता भीमराजः पुत्र्याः स्वयंवरं कर्तुं निश्चित्य सन्नाहम् आरब्धवान् । स्वयंवरार्थं नगरात् बहिर्भागे विशालः सभामण्डपः सिद्धः अभवत् । अन्याः अपि व्यवस्थाः सर्वाः कृताः । बहुभ्यः देशेभ्यः अहमहमिकया राजानः स्वयंवरार्थं समागच्छन् । सर्वे अपि राजानः सभामण्डपम् उपासर्पन् । दिक्पालकाः अपि सभामण्डपं समागताः । एतन्मध्ये महाविष्णुः वैकुण्ठे सरस्वतीम् आहूय उक्तवान् - 'त्वं भूलोकं गच्छ, तत्र दमयन्त्याः स्वयंवरः भविष्यति । तत्र राज्ञां गोत्रप्रवक्त्री भूत्वा कार्यं कुरु' इति । सरस्वती - 'तथा अस्तु ' इति अङ्गीकृत्य बालिकारूपेण भूमिम् अवतीर्णा । सा अपि सभाभवनम् आगतवती ।

काव्य-कथा - नैषधीयचरितम्

भीमराजः दुहितरं दमयन्तीम् सभाम् आगत्य वरणमालाम् अर्पयितुम् आकारितवान् । दमयन्ती शिबिकायाम् उपविश्य सभामध्यम् आगतवती । सर्वे राजान: तां सादरं वीक्षितवन्तः । दमयन्ती नलानुरक्ता इति ज्ञात्वा महेन्द्रादयः दिक्पालाः नलवेषम् एव धृतवन्तः आसन् । सर्वे राजानः सभ्याः च सभायाम् उपाविशन् । ततः सरस्वती दमयन्तीम् उद्दिश्य - 'अपेक्षितं वरं वृणीष्व ' इति अवोचत् । सा स्वयं राज्ञां गोत्रप्रवाचनम् अपि कृतवती । दमयन्तीस्वयंवरार्थं पुष्कराधीशः हव्यनृपः, क्रौञ्चद्वीपाधिपः , कुशद्वीपाधिपतिः, शाल्मलीद्वीपाधीशः, प्लक्षराजः, मेधातिथिः, गौडदेशाधीशः, मधुरानाथः, काशीराजः अन्ये च बहवः नृपाः आगताः । एतेषां सर्वेषां गोत्रविवरणं, पराक्रमविवरणं च सरस्वती कृतवती । सा पुनः अपि तत्र उपस्थितान् ऋतुपर्ण-पाण्ड्यनृप-काञ्चीपुराधीश-नेपालनृप-मिथिलाधीश-उत्कलाधीश-मगधाधीशान् अपि अवर्णयत् ।

काव्य-कथा - नैषधीयचरितम्

एवं महावर्णनप्रसङ्गे अपि दमयन्ती नलमहाराजम् एव मनसा ध्यायन्ती विचिन्वती च आसीत् । तदा शिबिकावाहकाः दमयन्तीं दिक्पालकानां समीपं नीतवन्तः ।

तत्र दिक्पालैः सह नलःअपि आसीत् । सरस्वती दिक्पालान् वर्णयितुम् आरब्धवती। यं यं दिक्पालं सा वर्णितवती, तत् सर्वं नलवर्णनम् इव एव आसीत्। अपि च यदा दमयन्ती दिक्पालान् विलोकितवती, तदा सर्वे दिक्पालाः अपि नलः इव तया अदृश्यन्त । पञ्च अपि उपस्थिताः नलः इव आसन् । सरस्वत्याः वर्णनम् अपि सन्देहजनकम् आसीत् । तेषु कः वरणीयः इति दमयन्ती व्यामुग्धा अभवत् । खिन्ना, सन्तप्ता च अभूत् । सा प्रत्येकम् यद्यपि अनेकवारं समादरेण वीक्षितवती तथापि तेषु भेदं ज्ञातुम् अशक्ता एव अभवत् ।

काव्य-कथा - नैषधीयचरितम्

ततः सा भक्तिभावेन देवान् प्रार्थयामास - 'हे देवाः ! मम मनः नलमहाराजे एव लग्नम्। अतः तमेव वरयितुम् इच्छामि । एतेषु कः वा नलमहाराजः इति ज्ञातुं मां यूयम् अनुगृह्णीत' इति ।

दमयन्त्याः अनन्यप्रीतिं वीक्ष्य सर्वे देवाः सन्तुष्टाः अभवन् । ते वरेण तम् अनुगृहीतवन्तः । तदा देवानाम् आशिषा सरस्वत्याः क्लिष्टकरं वर्णनमपि दमयन्त्या ज्ञातम् । उपस्थितेषु अयम् एव नलः इति नलमहाराजं सा अभिज्ञातवती । महता सम्भ्रमेण सा रोमाञ्चैः सह वरणमालां नलमहाराजस्य कण्ठे संयोजयामास । सर्वे अपि नितान्तं सन्तुष्टाः अभवन् ।

काव्य-कथा - नैषधीयचरितम्

दिक्पालाः दमयन्तीम् उद्दिश्य सान्त्वनवचनानि अब्रुवन् । दमयन्ती नलमहाराजं वृतवती इति अन्ये राजानः क्रुद्धाः अभवन् । दिक्पालेषु अग्निः आत्मानं न प्रकटयामास । सः लज्जापीडितः अभवत्। ततः सरस्वती स्वीयरूपं धृतवती । इन्द्रः नलदमयन्त्योः आशिषम् उक्तवान् । सरस्वती नलमहाराजाय चिन्तामणिमन्त्रं प्रदत्तवती । देवलोकात् पुष्पवृष्टिः अभवत् । इन्द्रादयः देवाः स्वर्गं प्रति प्रस्थिताः । अन्ये च नृपाः अपि स्वनगराणि अगच्छन् । स्वयंवरविधिः वैभवेन समाप्तः अभवत् ।

संस्कृतकोषसाहित्यम्

- भाषाध्ययने शब्दकोषाणाम् आवश्यकता विशेषतः भवति । अतः सर्वासु अपि भाषासु बहुविधाः कोषाः उपलभ्यन्ते । संस्कृतभाषा यथा अतिप्राचीना तथैव संस्कृतकोषसाहित्यम् अपि अतिप्राचीनम् ।
- वेदार्थज्ञानार्थं प्राचीने काले निघण्टवः भवन्ति स्म । इदानीम् उपलभ्यमानः निघण्टुः नाम यास्कस्य 'निरुक्तम्' । वैदिकनिघण्टवः आसन् ततः पूर्वम् । किन्तु ते इदानीं न उपलभ्यन्ते । यास्कस्य निरुक्तं तावत् वैदिकनिघण्टोः भाष्यम् इति परिगण्यते । यथा यथा कालः गतः तथा तथा लौकिकी भाषा प्रवृद्धा । ततः शब्दप्रपञ्चः अपि विस्तृतः जातः । शब्दानाम् अर्थपरिज्ञानार्थं, लिङ्गज्ञानार्थं, पर्यायादिज्ञानार्थं च निघण्टूनाम् आवश्यकता आपतिता । ततः बहवः निघण्टवः (शब्दकोषाः) उत्पन्नाः ।

संस्कृतकोषसाहित्यम्

इदानीं सर्वे शब्दकोषाः अकारादिक्रमेण शब्दान् सूचयन्ति । किन्तु संस्कृतक्षेत्रस्य प्राचीनकोषाः तथा न आसन् । प्राचीनकालीनकोषेषु द्वैविध्यं दृश्यते ।

- शब्दान् वर्गशः विभज्य तत्तद्वर्गसम्बन्धिनां पर्यायपदानां लिङ्गसहितं निर्देशं कुर्वाणाः । एतादृशाः कोषाः यथा - अमरकोषः, अभिधानचिन्तामणिः, हारावलिः, त्रिकाण्डकोषः, कल्पद्रुमकोषः इत्यादयः ।
- शब्दानाम् अन्तिमान् वर्णान् ककारादिक्रमेण सङ्ग्रह्य हकारान्तपर्यन्तानां शब्दानां लिङ्गसहितनिर्देशं कुर्वाणाः । ते च यथा - मेदिनीकोषः, नानार्थरत्नमाला, अनेकार्थसङ्ग्रहः इत्यादयः ।

संस्कृतकोषसाहित्यम्

उपरिनिर्दिष्टाः उभयविधाः अपि कोषाः श्लोकरूपेण एव भवन्ति । प्राचीने काले लेखनसौलभ्यम् एतावत् न आसीत् इत्यतः स्मरणशक्तेः आनुकूल्यार्थं शास्त्रकोषादयः सर्वे श्लोकरूपेण एव भवन्ति स्म ।

लौकिकसंस्कृतक्षेत्रे प्रायः ७५ निघण्टवः (कोषाः) इदानीम् उपलभ्यन्ते । एतदतिरिच्य अज्ञातकर्तृकाः १०-१५ निधण्टवः अपि उपलभ्यन्ते ।

संस्कृतकोषसाहित्यम्

भाषाभ्यासदृष्ट्या अधिकतया उपयुज्यमानः कोषः - 'अमरकोषः' । एतस्य वास्तविकं नाम ' 'नामलिङ्गानुशासनम् ' इति । एतस्य रचयिता अमरसिंहः । गच्छता कालेन एषः कोषः ' अमरकोषः ' इत्येव प्रसिद्धः जातः । आ प्राचीनकालात् अपि भाषाभ्यासाभिः अमरकोषस्य कण्ठस्थीकरणं क्रियमाणं दृश्यते । पर्यायपदज्ञानार्थं, लिङ्गज्ञानार्थं, शब्दार्थज्ञानार्थं च अमरकोषस्य अध्ययनं नितान्तम् उपकरोति । एतस्य पञ्चत्रिंशदधिकानि (३५) व्याख्यानानि सन्ति इत्येतत् एव एतस्य परिष्कृततां, जनप्रियतां च द्योतयति ।

संस्कृतकोषसाहित्यम्

अकारादिक्रमेण रचितेषु कोषेषु आदिमः 'शब्दकल्पद्रुमः' नाम कोषः । एषः राजराधाकान्तदेवेन विरचितः । सकलशास्त्रसम्बद्धाः शब्दाः अपि अत्र सङ्गृहीताः सन्ति । एतादृशः अपरः कोषः 'वाचस्पत्यम्' इति । शब्द-कल्पद्रुमे यावन्तः शब्दाः सन्ति ततोऽपि अधिकाः शब्दाः सन्ति अत्र । निरूपणक्रमः अपि परिष्कृतः अस्ति । एतस्य रचयिता तारानाथतर्कवाचस्पतिः ।

संस्कृतकोषसाहित्यम्

संस्कृताध्ययनार्थम् उपकारकाः कोषाः केचन-

* संस्कृत-इंग्लीष्-शब्दकोषः - वि.एस्. आप्टे
* संस्कृत-इंग्लीष्-शब्दकोषः - मोनियर् विलियम्स्
* संस्कृत-इंग्लीष् शब्दकोषः - मेक्डोनल्
* इंग्लीष्-संस्कृत शब्दकोषः - वि.एस्. आप्टे

छात्रोपयोगार्थं प्रादेशिकभाषया अल्पमूल्यकाः कोषाः अपि तत्तत्प्रदेशे उपलभ्यन्ते एव।